

NEFT TARİXİMİZ...

AZƏRBAYCAN XALQI ÖZ MILLİ SƏRVƏTLƏRİNİN SAHİBİDİR VƏ YA MILLİ NEFT SƏNAYESİ (1991-2010-CU İLLƏRDƏ)

Azərbaycan Respublikasının milli neft sənayesi bohranlı 1991-1994-cü illərdə

Sovet imperiyasının dağılması və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik eldə etməsi prosesi ilk baxışda asan görünse də, həlli çox ağır olan iqtisadi problemlər yaradı. Sovet hakimiyyəti ilərində yaradılmış ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksi iflic vəziyyətə düşdü. Siyasi münasibətlərin kesilməsi iqtisadi əlaqələrin qırılmasına və keçmiş postsovət məkanında ağır iqtisadi böhranın yaranmasına səbəb oldu.

1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə alman faşizmi üzərində qələbədə ve XX əsrin ikinci yarısında Rusiya Federasiyasında, Ukrayna, Qazaxistan, Türkmenistan, Özbəkistan respublikalarında, habelə dönyanın bir çox ölkələrində milli neft sənayesinin yaradılması müstəsna rol oynamış Azərbaycanın özünü neft sənayesi 1980-ci illərin sonu - 1990-ci illərin əvvəlində respublika rəhbərlər edenlərin bu sahəye diqqətsizliyi ucbatından ağır vəziyyətə düşməndü. Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, XX əsrin 40-ci illərin sonu - 50-ci illərinin əvvəlində və 60-ci illərin sonunda Azərbaycan neft sənayesinin məhv edilməsi üçün mərkəzi hökumətin bəzi yüksək rütbəli məmurları cəhdər də göstərmişdilər. Lakin 40-50-ci illərdə Azərbaycan SSR rəhbərlərindən M.C.Bağrovun, İ.D.Mustafayevin, sonrakı illərdə isə ümummilli idarə Heydər Əliyevin həyata keçirdikləri məqsədəyönlü tədbirlər nəticəsində xalqımız qarşı düşüñülmüş bu düşməncilik niyyətləri baş tutmamışdı.

Müstəqilliyyin ilk illərində (1992-1993-cü illər) respublikada neft hasilatı 12,5 mln tondan 9,6 mln tona, qaz hasilatı isə 9,9 mld kubmetrden 6,5 mld kubmetrə enmişdi, yeni neft hasilatı 3 mln tonadək, qaz hasilatı isə 3,4 mld kubmetr aşağı düşmüştü. Müstəqillik eldə etmiş keçmiş müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan iqtisadi böhranla bərabər, siyasi böhranla da üzləşmişdi. Bir tərəfdən, Rusiya Federasiyasının siyasi-həbi yardımına arxalanan Ermenistanın herbi təcavüzü, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda gedən amansız mübarizə Azərbaycanı vətəndaş mühərabası və parçalanma həddine getirib çıxarmışdı. Yaranmış ağır siyasi və iqtisadi böhrandan çıxməq üçün həmin dövrdə respublikada cəmiyyətin bütün sağlam qüvvələrini özətrafında birləşdirə bilən, son dərəcə mürekkeb həbi-siyasi vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq iqtidarında olan və ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft sənayesinə sərməyə çəlb edə bilən qüvvə yox idi. Bu daxili amillərlə yanaşı, özünün geosiyasi vəziyyətinə görə Azərbaycan keçmiş SSR-nin süqtundan sonra dönya dövlətləri üçün keskin mübarizə və maraq obyektinə çevrilmişdi. Belə bir vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri Azərbaycan Respublikasının zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması idi. Hələ XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanın "qara qızılı"nın əsl qiymətini bilən xarici ölkə şirkətləri artıq 1990-ci ildən respublika hökuməti ilə Xəzər dənizində zəngin neft yataqlarının birgə işlənilmesi haqqında danışqlara başlamışdır. Azərbaycan neftinə olan bu maraqlın artmasında 1989-cu ildə Şotlandiyanın "Remko" şirkətinin Bakıya sefər edən prezidenti S.Rempin Böyük Britaniyaya qayıtdıdan sonra BP şirkəti ilə apardığı danışqların böyük rolu olmuşdu.

Hələ 1991-ci ilin qışında Abşeron yarımadasında neft istehsalında əlverişli şəraitin yaradılması üçün konkret işlər görülmüşdül. Yanvarın 18-de SSR hökumətinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri" yatağının birgə kəşfiyyatı və işlənilməsinə dair "Xəzərdenizneftqaz" Birliliyinin və xarici ölkə neft şirkətlərinin iştirakı ilə birgə müəssisənin yaradılması üçün müsabiqə keçirilməsi qərara alınmışdı. 1991-ci ilin iyununda keçirilən müsabiqənin qalibi ABS-in məşhur "Amoko" şirkəti elan edildi. Bundan sonra layihəye "BP/Statoyl" aliansı, "Yunokal", "MakDermott" və "Remko" şirkətləri də cəlb olundular. Ancaq layihədə 45 faiz iştirak payına malik olan "Amoko" öz liderliyini saxlayırdı. Lakin 1992-ci ilin birinci yarısında hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə və Xalq Cəbhəsi - Müsavat cütlüyünün hakimiyyətə gelmesi xarici şirkətlər nəzərdə tutulan müqavilənin imzalanmasını təxire saldı. Lakin tezliklə AXC - Müsavat hökuməti də özlə iqtisadi planında neft məsələsini ön plana çəkdi. 1992-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNS) yaradıldı və o, xarici şirkətlər dənisiqləri davam etdirdi. 1992-ci ilin sonuna yaxın Xəzərin Azərbaycan sektorundakı dörd ən böyük neft yatağı - "Azəri", "Şahdəniz", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarında keşfiyyat və başqa işlərin birgə aparılmasına dair beş niyyət protokolu imzalandı. "Amoko", "Penzoyl" və BP şirkətləri ilə yanaşı, layihəye Türkiyənin "TPAO" şirkəti də cəlb edildi. Rusyanın "Lukoyl" şirkətinə və İran şirkətlərinə isə layihəde iştirakda imtina olundu. Bu isə o dövrdə onsuza da çox ağır siyasi vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikasına qonşu dövlətlə - Rusiya ve İran tərəfindən göstərilən təzyiqlərin artmasına səbəb oldu. Rusyanın əlinde oyuncak olan Ermenistan "dövləti" 1992-ci ilin mayında öz təcavüzünü genişləndirərək rus ordusunun birbaşa herbi yardımını ilə Azərbaycanın böyük herbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən Şuşa və Laçın, 1993-cü ilin aprelində isə Kəlbəcər rayonlarıni işğal etdi.

1993-cü ilin iyundan imzalanması nəzərdə tutulan müqavilənin şərtləri Azərbaycan Respublikasının bütün maraqlarına heç də tam şəkilde cavab vermirdi. Müqavilənin şərtlərinə görə, ARDNŞ-in gəlir payı 70 faiz, xarici şirkətlərin gəlir payı isə 30 faiz təşkil edirdi. 1993-cü ilin mayında ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında "Azəri", "Günəşli" və "Çıraq" yataqları üzrə birgə fealiyyət haqqında 6-ci memorandum imzalandı və həmin il iyundan 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurası birgə fealiyyət haqqında bəyannamə qəbul etdi.

AXC - Müsavat rəhbərliyinin daxili və xarici siyasetdəki kobud səhvləri, səriştəsizlik və təcrübəsizliyi 1993-cü ilin iyundan ölkədə ağır siyasi-ictimai və herbi böhranın yaranmasına səbəb oldu. Ölək daxiliinde vətəndaş mühərabəsinin başlanması təhlükəsinin artmasına görə xalqın görkəmli ziyanları təcrübəli dövlət xadimi Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdilər. 1993-cü il iyundan 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilmiş Heydər Əliyev ele ilk günlərdən çox ağır və həlli çətin olan məsələləri öz üzərinə götürdü, ölkə tədricən siyasi və herbi böhrandan çıxməga başladı. O, 1993-cü ilin ikinci yarısında respublikada yaranmış siyasi-iqtisadi və

hərbi böhran şəraitində AXC-Müsəvat hökimiyyətinin hazırladığı neft müqaviləsinin imzalanmasını təxire saldı. Bir il müddətindən gəden dənisiqlər Prezident Heydər Əliyev bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının mənəfeyinə xələ getirə biləcək hər hansı işbirliyin imzala atmadı, yeni müqavilənin hazırlanması ilə bağlı nəzarəti öz əlinde saxladı və bu işe yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etdi. Bundan əlavə, o, hazırlanmış yeni müqavilənin çox böyük dəqiqliklə yoxlanılması üçün xarici ölkələrdən də ekspertlərin daxil olduğu komissiya yaratdı. Prezidentin göstərişi ilə ARDNŞ-in rəhbərliyinə də təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu. Aparılan dənisiqlər əvvəlkindən fərqli olaraq, üç deyil, iki neft yatağı - "Azəri" və "Çıraq" yataqlarından söhbət gedir, pay bölgüsündə isə Azərbaycanın payı 80 faiz təşkil edirdi. Xarici şirkətlər tərəfindən ödəniləcək bonusun həcmi 500 mln. dollar müəyyən olundu ki, bu məbləğin də yarısı müqaviləni imzalayan şirkətlərin ölkələrinin parlamentində ratifikasiya edildikdən sonra dərhal ödənilməli idi.

Azərbaycanın müstəqil xarici və daxili siyaset yeridəcəyini yəqin edən Rusyanın militarist qüvvəleri Ermənistanda "dövləti" herbi yardımçı gücləndirərək rus ordusunun birbaşa herbi yardımını ilə Azərbaycanın böyük herbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən Şuşa və Laçın, 1993-cü ilin aprelində isə Kəlbəcər rayonlarıni işğal etdi. 1991-ci ilde SSR-nin süqtundan sonra Rusiyaının təcavüzkar daireləri müstəqillik eldə etmiş keçmiş sovet respublikalarında siyasi nəzarəti itirsələr də, hərbi və strateji planlarından daşınmaq istəmirdilər. Bu baxımdan həmin dövrdə Rusiya Müdafiə Nazirliyi yanında təşkil edilmiş Müdafiə Tədqiqatları İnstitutunda hazırlanmış "Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyi üçün yaranan əsas xarici təhlükələrə qarşı müqavimət strategiyasının konceptual qaydaları" adlı sənəd diqqəti cəlb edir. Bu sənədə açıq-aydın deyildi: "Mühüm vazife "Xəzər neft müqaviləsi"nin hazırlan şəkildə reallaşmasına imkan vermeməkdir. Bunun üçün aşağıdakı bir sıra kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəyəndir:

- Xəzərin Azərbaycana məxsus hissəsinə rəsmi olaraq hüquqi cəhədən tanımaqdən imtina etmək;

- Praktik olaraq bir sıra tədbirlər görmək, lazımlı gələrsə, Xəzərin statusu müəyyən olunanadək onun keçmiş sovet hissəsində xarici neft şirkətlərinin fealiyyətlərinə imkan vermemək üçün güc tətbiq etmək;

- Azərbaycan Respublikasının əsas ərazi hissəsi ilə Türkiye Respublikasının ərazisi arasında birbaşa əlaqənin yaradılmasına imkan vermək;

göre də, Prezident Heydər Əliyevi təşəvşür ilə ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-in hökumət nümayəndələri ilə danışqlar aparmaq üçün Vəsiqəntona yollandı və danışqlar öz müsbət nəticəsinə verdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dairələri Azərbaycanın Xəzər dənizində xarici şirkətlər neft hasilatına dair müqavilə imzalamasına yol vermək istəmirdilər. 1993-cü ilin yazında Xəzərin Azərbaycan Respublikası sektorunda neft yataqlarının xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə birgə işlənməsinə dair müqavilənin imzalanmasında müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpmağa başladı. Vəziyyətin bu istiqamətdə dəyişdiyini görən Moskva, Ermənistən və Azərbaycan arasındaki Dağlıq Qarabağ münaqışının həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinə zərbe vura biləcek təkliflər irəli sürərək, onun iqtisadi maraqlarının denizin yalnız 12 milik zona çərçivəsində mehdudlaşacağı bildirdi. Bu isə Azərbaycan Respublikasının öz sektorunda yerləşən "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" neft yataqları üzerinde nəzarəti itirməsi demək idi. 1994-cü ilin yazında RF bu məsələ ilə bağlı çox fəal diplomatik addımlar atmağa başladı. Həmin il aprel ayının 27-də Rusiya Federasiyası XİN Böyük Britaniya XİN-ə nota göndərərək Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizində yerləşən neft yataqlarını ilə bağlı müstəqil olaraq her hansı bir müqavilə imzalaması hüququnun olmadığını bildirdi. 1994-cü ilin yazında isə RF XİN-in təqdimatı əsasında RF prezidenti B.N.Yeltsin Azərbaycan Respublikasına qarşı sanksiyalar nəzərdə tutan 396 RPS sayılı sərəncam imzalandı. Buna görə də Rusiya hökuməti Xəzər dənizinin statusu məsələsinə ortaya ataraq, Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında 1994-cü ilde imzalanmış "Energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında" memorandumda "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektor" ifadəsinin işlədilmesini qəbul etmədiyi bildirdi. Böyük Britaniya səfiri Brayan Folla verilən notada həmçinin Xəzər dənizində neft yataqlarının işlənilməsinə dair hər hansı bir müqavilənin Rusiya Federasiyası hökuməti tərəfindən neft yataqlarının işlənilməsinə həqiqətən təsdiq etmək və onun qəbuluna nail oldu. Bu isə Orta Asiya və Azərbaycan neftinin Novorosiysk vəsaitəsilə ixrac olunması ehtimalını heçə endirirdi.

- Erməni herbi hücumunu Gənəcə və Yevlax istiqamətində gücləndirmək yolu ilə Bakıdakı rejime təzqiq göstərmək".

Göründüyü kimi, Dağlıq Qarabağ əhatə edən rayonların işğalı sənəddə göstərilən tədbirlərin tərkib hissəsi idi. Çünkü onların həyata keçirilmədiyə təqdirdə Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqaz regionunda nüfuzunun artacağı və təzliklə Dağlıq Qarabağ məsələsinin öz xəyrinə həlli edəcəyi aydın idi. Diğer tərəfdən, o vaxt Türkiye Bosfor və Dardanel boğazlarından keçən neftdaşyan tankerlərin sayıının azaldılması tələbi ilə çıxış edərək tez-tez baş verən qəzalar neticəsində İstanbul şəhərindən tərəfən təqdim etdi və onun qəbuluna nail oldu. Bu isə Orta Asiya və Azərbaycan neftinin Novorosiysk vəsaitəsilə ixrac olunması ehtimalını heçə endirirdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il mayın 12-də Ermənistanda müharibədə atəşkəs eldə edilməsinə nail oldu. Bu, Azərbaycanın ağır sosial-iqtisadi böhranından təsdiqi idi. Qərəb ölkələrinin neft şirkətləri ilə 1994-cü ilin mayında Türkənin İstanbul şəhərində aparılan dənisiqlər çox ağır gedirdi. Prezident Heydər Əliyevin gərgin siyasi və diplomatik səyəri neticəsində daxili içtimai-siyasi sabitliyin bərpası ölkənin milli mənafələrini təmin edə biləcək müqavilənin imzalanması üçün dənisiqlər prosesini sürətləndirdi. Aparılan dənisiqlərin daha səmərəli olmasına üçün Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1994-cü il martın 1-də İlham Əliyev ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti təyin edildi. İlham Əliyev sonralar "Caspian energy" jurnalına verdiyi müsahibəsində deyirdi: "Bu zaman bizim qarşımızda bir neçə əsas vezifə dayanmışdı: birincisi, müqavilənin imzalanmasına nail olmaq. İkincisi, müqavilədə Azərbaycan üçün en elverişli şərtlər - həm hüquqi, həm də iqtisadi - yaratmaq. Üçüncüsü isə, müqavilənin işləməsinə nail olmaq".

O vaxt çox ağır vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikası üçün bu vəzifələri yerine yetirmək heç də asan deyildi. Dənisiqlərin son mərhələsində xarici şirkətlərin nümayəndələri müqavilənin qüvvəyə minməsini onun imzalanmasından və ölkə parlamentində ratifikasiyasından sonra deyil, yalnız Xəzər dənizinin statusunun həll olunmasından sonra qəbul edəcəklərini söylədilər. Təbii ki, Azərbaycan hökuməti buna razi ola bilmezdi. Çünkü bu şərtin qəbul edilməsi müqavilənin kağız üzərində qalacağı demək idi. Buna

Cəbi Bəhramov
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
professor